Badiiy adabiyot san’at turi sifatida: Talqin va tahlil

Qahharova Dilafro‘z Abdug‘afforovna
O‘zDJTU Jahon adabiyoti kafedrasi v.b.dotsenti

Badiiy adabiyot inson tafakkuri, tuyg‘ulari va hayotiy tajribalarini estetik shaklda ifoda etuvchi muhim san’at turidir. U o‘zining badiiy vositalari orqali insonning ichki dunyosini ochib beradi, jamiyat va zamon haqida chuqur tasavvur uyg‘otadi. Adabiyot insoniyat tafakkuri va ruhiy dunyosining eng muhim ifodalaridan biridir. Tarixiy taraqqiyot davomida adabiyot jamiyat hayotining turli jabhalarini o‘zida aks ettirib, nafaqat ma’lumot beruvchi, balki tarbiyaviy va estetik ta’sir kuchiga ega bo‘lgan san’at turi sifatida shakllangan. Ayniqsa, badiiy adabiyot inson tuyg‘ulari, orzu-umidlari, ruhiy kechinmalari va hayotga bo‘lgan munosabatlarini obrazlar orqali ifodalaydi. U har qanday davrda o‘quvchini hayotiy voqealar, ijtimoiy hodisalar va insoniy qadriyatlar haqida o‘ylantirish, ta’sirlantirish va tarbiyalash imkoniyatiga ega.

Badiiy adabiyot — bu faqatgina so‘zlar yig‘indisi emas, balki chuqur badiiy mushohada mahsuli bo‘lgan ijodiy jarayondir. U o‘zining estetik mazmuni, til boyligi, uslubiy xilma-xilligi bilan inson qalbiga yo‘l topadi, dunyoni anglash va uni badiiy tasavvurda qayta yarata olish qobiliyatini shakllantiradi. Shu jihatdan u boshqa san’at turlari — musiqa, tasviriy san’at, teatr va kino bilan uyg‘unlikda mavjud bo‘lib, ularga g‘oya va mazmun jihatidan asos bo‘la oladi.

Badiiy adabiyotning asosiy vazifalaridan biri — inson qalbiga estetik ta’sir ko‘rsatish, ya’ni o‘quvchida go‘zallikni his qilish, uni anglash va unga intilish tuyg‘usini uyg‘otishdir. Estetika bu — go‘zallik haqidagi fan bo‘lib, badiiy adabiyotda estetik ta’sir obrazlar, til vositalari, kompozitsiya, badiiy tafakkur va ijodkor uslubi orqali namoyon bo‘ladi. Estetik ta’sir deganda adabiy asarning o‘quvchi qalbida uyg‘otadigan ruhiy holati, hissiy kechinchalari, zavq, hayrat, hamdardlik yoki g‘am-anduh kabi ichki kechinmalar tushuniladi. Bu jarayon har bir o‘quvchining individual dunyoqarashiga, hayotiy tajribasiga va ruhiy holatiga qarab turlicha namoyon bo‘ladi.

Badiiy adabiyotning estetik ta’sirga erishish yo‘llari:

Obraz yaratish orqali: Obraz — adabiyotning markaziy tushunchasi bo‘lib, u orqali muallif hayotni badiiy talqin etadi. Masalan, Alisher Navoiy asarlaridagi g‘amgin, lekin ma’rifatli oshiq obrazi, yoki Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar” romanidagi Otabek obrazlari o‘quvchida murakkab hissiyotlarni uyg‘otadi — o‘zgalarni tushunish, hayot va muhabbat haqida o‘ylashga majbur qiladi.

Til va uslub: So‘zlar, iboralar, badiiy vositalar (metafora, epitet, tashbeh, kinoya va boshqalar) estetik ta’sirni kuchaytiradi. Shoir G‘afur G‘ulomning she’rlaridagi so‘z

o‘yini, yoki Erkin Vohidovning lirikasidagi falsafiy mazmun o‘quvchini hayajonga soladi, uni estetik zavqqa oshno qiladi.

Hissiy intensivlik: Badiiy adabiyot o‘quvchining yuragiga ta’sir etadi. Drama va fojia janrlarida bu yanada kuchliroq seziladi. Masalan, Hamid Olimjonning “Zaynab va Omon” dostonida fojiali voqealar orqali o‘quvchi hamdardlik va g‘am-alam tuyg‘usini his qiladi.

Estetik idealni targ‘ib qilish: Har bir badiiy asar o‘zida muallif idealini — ezgulik, go‘zallik, adolat, vatanparvarlik, sadoqat kabi tushunchalarni targ‘ib etadi. Bu esa o‘quvchini o‘zini tarbiyalash, go‘zallikka intilish, yomonlikdan voz kechishga undaydi.

O‘quvchi tafakkurini rivojlantirish: Estetik ta’sir faqat hissiy emas, aqliy ta’sirni ham o‘z ichiga oladi. Asar o‘quvchini o‘ylantiradi, hayotga yangi nigoh bilan qarashga undaydi. Bu orqali badiiy adabiyot estetik tarbiya vositasi sifatida xizmat qiladi.

Obrazlilik — badiiy adabiyotning eng muhim va ajralmas belgisidir. Obrazlilik deganda hayotiy voqelikni san’atkorona, tasviriy va ta’sirchan shaklda aks ettirish, voqealarni jonli tasvirlar, xarakterlar va his-tuyg‘ular orqali ifodalash tushuniladi. Badiiy obraz orqali yozuvchi yoki shoir o‘z g‘oyasini, munosabatini, estetik idealini o‘quvchiga yetkazadi. Boshqacha aytganda, badiiy obraz — bu hayotning adabiy shakldagi san’atkorona modeli, u real hayotni bevosita emas, balki badiiy tafakkur, muallif dunyoqarashi orqali qayta ishlangan holda ifodalaydi.

Obrazlilikning asosiy jihatlari

Hayotni san’atkorona aks ettirish: Oddiy faktlar yoki voqealar emas, balki ularning badiiy talqini muhim. Masalan, tarixiy bir voqeani yozuvchi obrazlar orqali shunday yoritadiki, o‘quvchi nafaqat voqeani biladi, balki uni his qiladi, unga nisbatan munosabat bildiradi.

Tipik obrazlar yaratish: Badiiy asarda yaratilgan obrazlar ko‘pincha ma’lum bir guruh, qatlam yoki davr kishilari uchun umumlashtiruvchi xarakterga ega bo‘ladi. Masalan, G‘afur G‘ulomning “Shum bola” asaridagi Qoravoy — bolalarga xos sho‘xlik, to‘g‘rilik va tirishqoqlik obrazining timsolidir.

Individual xarakterlar: Har bir obraz o‘ziga xos ruhiy holat, til, harakat va fikr tarziga ega bo‘ladi. Muallif obrazlar orqali turli xarakterdagi odamlarni yaratadi: jasur, qo‘rqoq, halol, xiyonatkor, mehribon yoki zolim kabi. Bular o‘quvchiga hayotdagi xarakterlar xilma-xilligini ko‘rsatadi.

Ramziy va allegorik obrazlar: Ba’zi obrazlar chuqur ma’noga ega bo‘lib, majoziy yoki ramziy ma’no kasb etadi. Masalan, Navoiy she’riyatida Layli va Majnun faqat oshiq-ma’shuq emas, balki ruh va jism, ilohiy ishq ramzlari sifatida talqin qilinadi.

Obraz va muallif munosabati: Har bir obraz muallifning hayotga, jamiyatga, insoniyatga bo‘lgan munosabatini ifodalaydi. Asarlar orqali yozuvchi o‘zining siyosiy, axloqiy, diniy yoki estetik qarashlarini obrazlar vositasida bildiradi.

Badiiy adabiyotning muhim vazifalaridan biri — o‘quvchida emotsional (hissiy) ta’sir uyg‘otishdir. Bu — adabiyotga xos bo‘lgan san’atkorona kuch bo‘lib, u orqali asar o‘quvchi qalbini larzaga soladi, fikr va tuyg‘ularini harakatga keltiradi, uning ruhiy olamiga chuqur ta’sir etadi. Emotsional ta’sir — bu o‘quvchining badiiy asar mazmuniga nisbatan o‘zida quvonch, qayg‘u, hamdardlik, nafrat, umid, hayajon, vahima, muhabbat, g‘urur kabi turli xil hissiy holatlarni boshdan kechirishidir. Bu ta’sir o‘quvchining asarni chuqur anglashiga, unga nisbatan shaxsiy munosabat bildirishiga yordam beradi.

Voqealarning dramatik tus olishi: Ziddiyatli holatlar, kutilmagan burilishlar, fojiali yakunlar yoki baxtli lahzalar o‘quvchida kuchli hissiy javob uyg‘otadi. Masalan, Abdulla Qodiriyning *“O‘tgan kunlar”* romanidagi Kumushning fojiali o‘limi o‘quvchini chuqur qayg‘uga soladi.

Qahramonlarning ichki kechinmalari: Asar qahramonining ruhiy holati, iztiroblari, orzulari, hayotiy kurashlari emotsional ta’sirning markazida turadi. O‘quvchi o‘zini shu qahramon o‘rniga qo‘yib ko‘radi, uning bilan birga yashaydi. Masalan, Erkin Vohidovning *“O‘zbegim”* she’rida xalq taqdiriga kuyinish tuyg‘usi o‘quvchini ham hayajonga soladi.

Badiiy til va ifoda vositalari: Epitet, metafora, tashbeh, kinoya, hiperbola kabi badiiy vositalar o‘quvchining tasavvurini jonlantiradi, his-tuyg‘usini kuchaytiradi. Shoir Usmon Azimning falsafiy she’rlari o‘quvchini hayot, o‘lim, vatan, insoniylik haqida chuqur o‘ylantiradi.

Shaxsiy hayotiy tajriba bilan bog‘lanish: O‘quvchi ko‘pincha asardagi voqealar yoki obrazlarni o‘z hayoti bilan qiyoslaydi, shu orqali emotsional ta’sir kuchayadi. Bu jarayonda o‘quvchi asarga faqat tomoshabin emas, balki ruhiy hamdardga aylanadi.

Badiiy adabiyot teatr, kino, musiqiy drama kabi san’at shakllariga asos bo‘lib xizmat qiladi. Ular adabiy matnga tayanib, sahnaviy yoki vizual shaklga aylanadi. Shuningdek, adabiyotda rassomlik, musiqa va me’morchilik san’atiga oid obrazlar va ramzlar ham uchraydi. Badiiy adabiyot insoniyatning ruhiy-ma’naviy hayotida beqiyos o‘rin tutadi. U san’atning boshqa turlari bilan chambarchas bog‘liq holda, jamiyatning axloqiy, estetik va falsafiy qadriyatlarini aks ettiradi. Shu jihatdan, adabiyot nafaqat ilmiy-ma’naviy boylik, balki yuqori san’at namunasidir.